

SZOVÁK KORNÉL

KORREFERÁTUM TRINGLI ISTVÁN ELŐADÁSÁHOZ

Nagy a jelentősége annak, hogy fiatal történészek szükségét érezték a forráskiadás-ról rendezett eszmecsere német történettudomány tíz esztendőnként sort kerít hasonló szimpóziumok lebonyolítására,¹ hanem elsősorban is azon okból kifolyólag, hogy a közelmúltban valóban oly mértékű kommunikációs fejlődés zajlott le vilá-gunkban, amely a történeti forrásközlés szakterületét sem hagyta érintetlenül.² Az elektronikus adatfeldolgozás, -tárolás és -közlés ma már a történeti forrásokat nem csak sokkal könnyebben hozzáférhetőkké teszi a kutatók számára, de a velük való munkálkodást is megkönnyíti és meggyorsítja. Ennél fogva a stabil és a mobil rendszerű forrásközlés kérdése a modern segédtudományi kézikönyvek állandó fe-jezetévé vált.³ Azt pedig aligha szükséges bizonygatni, hogy rendszeres és folya-matos forrásfeltáró és forrásközlő munka nélkül a történettudomány fejlődése nem képzelhető el,⁴ a kor kívánalmainak eleget tevő közlési módszerek kérdése tehát egyike a korszerű történettudomány legalapvetőbb problémáinak. A forrásközlés célja köztudomás szerint kettős: először is a különböző kéziratgyűjteményekben rejlő kútfőket mindenki számára könnyen hozzáférhetőkké teszi, egyrészt első lé-pésként ezentúl nem kell időt fordítani az őrzőintézmények felkeresésére, másrészt a modern nyomdatechnikai sokszorosítás kiküszöböli azokat a paleográfiai akadá-lyokat, melyek a kéziratos anyag használatát jelentősen megnehezítik. Másodsor-

1 Pl. *Mittelalterliche Textüberlieferung und ihre kritische Aufarbeitung*. München, 1976. Másutt is sor került hasonló szimpóziumokra, ld. *Les problèmes posés par l'édition critique des textes anciens et médiévaux*. Édité par J. Hamesse. (Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'Études Médiévales, Textes, Études, Congrès, vol. 13) Louvain-la-Neuve, 1992.

2 A magyar irodalomtudomány is szembekerült a kérdéssel: *Philology in the Internet Era / Philologie à l'ère de l'Internet. International Colloquium / Colloque international Eötvös Loránd University, Budapest, 7-11 June 2000*.

3 Die EDV — eine Hilfswissenschaft? In: *Goetz, H.-W.*: *Proseminar Geschichte: Mittelalter*. (Uni-Taschenbücher 1719.) Stuttgart, 1993. 275–276. p. *Draskóczy István*: Számítógépes adathordozók. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: *Bertényi Iván*. Bp., 1998. 365–366. p.

4 *Hóman Bálint*: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Bp., 1925. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 3/A.) 1. p.

ban célja a forrásközlésnek a ránk hagyományozódott történeti forrásanyag fennmaradásának biztosítása a nyomdai megsokszorozás segítségével. Bár a közlés megkönnyíti a felhasználást, gondolatban azonban minden történésznek és történészhallgatónak meg kell tudni tenni azt az utat, mely a levéltárban őrzött forrás feltárásától a nyomdai sokszorosításig vezet, hisz másképpen nem tudná kiértékelni a forráskiadványban szereplő adalékos információkat. A kiadástechnikai ismereteknek így szükségszerűen hozzá kell tartozniuk a felkészült történész szellemi fegyverzetéhez.⁵ A források feltárásától a kiadásig vezető munkának két alapvető szakasza van: a szövegkritika, mely a forrásszöveget a szöveg-összehasonlításon alapuló sajátos módszerek segítségével megállapítja,⁶ a második pedig a történeti forráskritika, mely tartalmi tekintetben vizsgálja a forrás hitelességét és megbízhatóságát.⁷ Az utóbbi nélkül nem képzelhető el az adott forrás felhasználása egy-egy történeti kérdés tisztázása érdekében, az előbbi nélkül viszont lehetetlen a forráskritika, hisz maga a szövegállag is megbízhatatlan. A kinyomtatott forráskiadványnak tehát mindkettőről számot kell adnia: a filológia tárgykörébe tartozó szövegkritikáról a kritikai apparátusban, a forráskritikáról pedig az *apparatus historicus*ban illetve a forráskiadvány mutatóiban.

Tringli István tetemes munkát végzett, s összefoglalása minden bizonnyal megbízható támpontokkal szolgál azok számára, akik a jövőben történeti kútfők közlésére vállalkoznak. A módszertani alapelvek tekintetében szinte minden lényeges kérdésben egyet lehet érteni a vitaindító anyag szerzőjével. Elsősorban is lényeges az a megállapítás, hogy semmiképpen nem szerencsés a módszert túlszabályozni. A forráskiadvánnyal szemben ugyanis a legfontosabb követelmény az, hogy megfeleljen a tudományosság szempontjainak, ennek legfőbb ismérvei a szigorú módszertani következetesség, a minden ponton való ellenőrizhetőség, valamint az áttekinthetőség és az olvashatóság. Amennyiben ezen szempontoknak a forráskiadvány minden tekintetben eleget tesz, valójában lényegtelen az a kérdés, hogy szem előtt tartott-e valamely szabályzatot avagy sem, illetve megfelelt-e egy ilyen szabályzat minden egyes követelményének. Mivel azonban a szabályzatok általában a tapasztalatok talaján születnek, s az elméleti felkészültség nagyban elősegíti a gyakorlati munkát, didaktikai okokból éppen nem haszontalan, hogy léteznek forráskiadási szabályzatok, melyek gyakorlati szinten érvényesítik a filológia és a forrás-

5 Ld. az „Editer les actes” című fejezetet a legutóbbi diplomatikai kézikönyvben: *Guyotjeannin, O.–Pycke, J.–Tock, B.-M.*: *Diplomatique Médiévale*. Turnhout, 1993. (L’Atelier du Médiéviste) 397–417. p.

6 *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: *Filológia*. In: *A történelem segédtudományai* i. m. 216–232. p.

7 *Kritische Prüfung: Quellenkritik*. In: *Goetz, H.-W.*: *Proseminar Geschichte* i. m. 221–222. p.

kritika elméleti-módszertani megfontolásait. Fontos továbbá annak hangsúlyozása is, hogy teljes értékű közlésnek csak az *in extenso* forráspublikáció tekinthető, bár természetesen vitathatatlan, hogy a tömeges jellegű oklevéladás korszakában bizonyos szempontok, melyek a korai okleveles anyag közlésénél elsőrendűnek bizonyultak, háttérbe szorulnak, esetleg elhanyagolhatóak. A szöveg mindenek fölött álló tisztelete is alapvetően fontos a történelmi munkában.

A részletekben azonban több olyan kérdés is rejtezik, amely különböző kutatók részéről más-más megítélés alá eshet.⁸ Olyan elvi jelentőségű kérdésekre kell itt gondolni, mint a Lachmann által kidolgozott módszer érvényességének a kérdése, amit az utóbbi esztendőkből valóban számos kritika ért, arról azonban szó sincs, hogy a módszert magát a feledés jótékony homályának kellene átadni. Karl Lachmann szöveg-összehasonlítást illető elvei ma is megállják a helyüket, amint azt az ezeket a Teubner-sorozat számára korszerű formában összegző Paul Maas⁹ munkájának méltatása kapcsán a legújabb szövegkritikai kompendium szerzője, az egyébiránt liberális-angolszász hagyományok talaján álló Martin West is elismerte.¹⁰ Lachmann téziseit alapvetően az olasz Pasquali kritizálta, ezek a kritikai megjegyzések azonban elsősorban a hagyomány megítélésére vonatkoztak, felvetették ugyanis, hogy a Lachmann által ideálisnak tekintett zárt tradícióval szemben számos esetben nem rajzolható fel egyértelmű *stemma*, tehát a hagyomány nyíltak tekintendő, másrészt pedig a vertikális hagyománnyal szemben Pasquali számolt a vízszintes hagyományozódással, vagyis a szövegkontaminációval.¹¹ A *heuristica* → *recensio* → *examinatio* → *emendatio* → *constitutio textus* lépcsőfokai, valamint megvalósulásuk eszközszerkezete ma is a filológiai módszer alapjának tekinthető. Az okleveles források tekintetében a *stemma* kérdése valójában többnyire nem is lényeges, hisz a legtöbb esetben a szöveg*filiatio* egyenes vonalat ad, de mégis vannak olyan esetek, mint a pannonhalmi kiváltságlevélé, ahol az elágazó és kontamináció miatt később összetartó *stemma*-ágak ismerete támogatja a forrás-

8 Itt jegyzem meg, hogy a Váradi Regisztrum ugyan valóban igen korai tényc a magyarországi nyomtatott forrásközlés történetének, de a magyarországi ciszterci monostorok III. Bélatól nyert 1183. évi kiváltságlevele, melyet a citeaux-i chartulariumból már 1491-ben nyomtatásban is közzé tett Ioannes de Cireyo citeaux-i apát, korábbi nála. *Hervay, F. L.*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7). 29. p.

9 *Maas, P.*: Textkritik. Leipzig, 1960.⁴

10 *West, M. L.*: Szövegkritika és szövegkiadás. Bp., 1999.

11 *Havas L.*: A szövegkritika. In: Bevezetés az Ókortudományba I. Szerk.: Havas L.–Tegyei I. Debrecen, 1996. (Agatha II). 67–100., különösen 77–78. p.

kritikai munkát is.¹² Annak megítélése, hogy mi is tekinthető egy forrással kapcsolatban a hagyomány részének, vagyis a *recensio*, az okleveles anyaggal kapcsolatban más esetekben is elősegítheti a történész feldolgozó munkáját. Kálmán király guastallai lemondásának,¹³ vagy az 1169. illetve 1172. évszámmal III. István illetve III. Béla neve alatt ránk maradt ún. konkordátumnak¹⁴ a *Liber censuum* kézírataiban történt hagyományozódása maga is oly mértékig gyanút keltő, hogy alig hihető ezeknek a magyarországi eredete és tartalmi hitelessége, vagyis a szöveg-hagyomány tisztázása mindkét esetben a tartalmi elemek gyanús voltát erősítette meg.

A forrásoknak történeti maradványokra ill. tradícióra való felosztása Droysen és Bernheim nyomán, ill. ezen felosztás kiadásmódszertani érvényesítése ma már nem teljesen kielégítő, mégpedig azért nem, mert osztrák diplomatikusok részéről az oklevelek objektivitását az elbeszélő forrásokkal szemben előnyben részesítő nézetrendszer számos és alapos kritika érte, amennyiben egyes oklevélrészecskék kapcsán sikerült bebizonyítaniuk, hogy az oklevél adott esetben ugyanolyan mértékig szubjektív, vagyis a célja az volt, hogy a kortársak és az utókor véleményét az oklevél-kibocsájtó sajátos nézeteinek vagy szándékainak megfelelően befolyásolja, mint egy elbeszélő forrás. Az okleveles anyag korabeli hozzáférhetőségének korlátozottságát pedig Heinrich Fichtenau arenga-kutatásai rendítették meg, aki jóval nagyobb korabeli publicitást tulajdonít ennek az oklevélrészecskéknek, mint azt korábban gondolták, egyenesen az eszmeterjesztés, a propaganda egyik legfontosabb eszközét látva benne.¹⁵ Ebből kifolyólag az írni-olvasni tudás kérdései is természetesen más megítélés alá esnek.

Jó okkal vitathatóak a vitaindítóban kifejtett ortográfiai elvek. A humanista kortól fogva az „i” félhangzó változataként elterjedt „j” használata a hely- és nem latin alakú személynévek, valamint a nyelvi szórványok kivételével nem elfogadható, mivel nem része a latin ábécének, és nem tükröz ejtési eltéréseket sem. Az „u” félhangzó esetében a „v” használatában azért tehető kivétel, mert a megkülönböztetést már az ókorban is alkalmazták, tehát mindkét jel hagyományosnak tekinthe-

12 *Érszegi Géza.*: Szent István pannonhalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons Sacer 996 1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: *Takács Imre–Szovák Kornél–Monostori Martina.* Pannonhalma, 1996. 47–89. különösen 65. p.

13 *Petruch Antal.*: Lemondott-e Kálmán királyunk a guastallai zsinaton az investitúráról? In: *Theologia*, 10. (1943) 321–334. p.

14 *Kubinyi András.*: Királyi kápolna és udvari kancellária Magyarországon a XII. század közepén. In: *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 59–121, különösen 82. p.

15 Pl. *Fichtenau, H.*: Monarchische Propaganda in Urkunden. In: *Bullettino dell'Archivio palcografico Italiano*, n.s. 2/3 (1956/57) 1, 299–316. p.

tő. A „ci/ti” írásváltozatokkal kapcsolatban pedig egyenesen kívánatos lehet a humanista írásmód hanyagolása és a középkori ortográfia szerint történő normalizálás, vagyis adott esetben a következőzése „ci”-s írásmód. Ennek egyik oka, hogy a jobb módszertanok is megkívánják ezt a szövegkiadótól azon oknál fogva, hogy a középkor írásrendszere a humanistákétól eltérő, önálló ejtéstükröző ortográfiai rendszert alkot. Másrészt a középkori helyesírás szem előtt tartása csökkenti a hibalehetőségek számát, mivel az a tapasztalat, hogy bizonyos szavaknál az antik latin formákban kevésbé jártas kutató hajlamos a helytelen normalizálásra. Ki gondolná pl., hogy a „t”-vel írt *conditio* „fűszerezettség” jelentésű, s csak a „c”-vel írt homonimája jelenti azt, aminek a kifejezésére általában a középkori források használják. Egy egyébiránt hamis 1283-as oklevél arengájában pedig azt olvashatjuk, hogy a megadományozottak példájára *distant et reliqui famulari devotius*, amely mondatnak természetesen csak *discant* alakkal van értelme.¹⁶ Nem eleve elvetendő persze a humanista ortográfia, hisz az erdélyi szászok okmánytárának első három kötete, mely következetesen igyekszik érvényesíteni ezt az elvet a forrásközlésben, nagyon magas színvonalat képvisel a magyarországi forráskiadványok között. A kevert, vagyis alapvetően középkori, egyes helyeken azonban mégis humanista helyesírás a következetességen ejt csorbát, s ily módon a használata sem ajánlatos. Végezetül a nagy- vagy kisbetűs írásmód a *Sanctus* és a *Beatus* esetében, az egy vagy két szóba írás pl. a *Rivulus Dominarum* esetében egyéni megfontolás kérdésének tekinthető ugyanúgy, mint a bibliai és más idézetek kurzív szedése is.

A fentebbiekhez hasonló közlésmódszertani eltérések lényegében nem zavarják a forráskiadványok elvi egységét, hisz a lényegben, vagyis abban, hogy a forráskiadvány áttekinthető és ellenőrizhető legyen, megegyeznek. A vitaindító anyagban talán nem kapott kellő hangsúlyt ugyanakkor néhány olyan probléma, mely mind módszertani, mind didaktikai szempontból egyaránt fontos lehet. Ezek közül is az első a forráskiadvány felépítésének a kérdése. Azt ugyanis kötelező érvénnyel követendő szabályban kellene rögzíteni, hogy a forrást milyen kellékekkel kell felszerelni. A teljesség igénye nélkül: hogy legyen a kiadványnak megfelelő bevetése, mely a forráskiadvány tartalmi vonatkozásairól és a közölt forráscsoport jellegéről tájékoztat, előadja a források történetét és historiográfiáját, részletezi a kiadás alapelveit (ez utóbbiak teszik ellenőrizhetővé a kiadványt!), tartalmazza a korábbi kiadások bibliográfiai adatait és egy teljességre törekvő tematikus könyvészet is található a végén. A kötetet személy- és helynévmutatóval, tárgymutatóval, valamint indokolt esetben *locus*- és szómutatóval, szükség esetén más mellékle-

16 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2-3. köt. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1961. 319. p. (3245. sz.).

tekkel (térkép, faksimile stb.) kell ellátni. Oklevélpublikáció esetében az egyes tételek élén rövid regesztza álljon (ebből a szempontból szükséges lenne a regesztzás alapelveinek kifejtése is), utána kézirat őrzési helye, külső leírása, grafikus és díszítő elemeinek ismertetése, hitelességének jellemzése és tartalmi-kritikai vonatkozásainak részletezése foglaljon helyet. Az egységes szövegtest legyen sorszámozva, az olvasást lehetőleg ne zavarják mellékjelek (pl. indexbe tett számok és betűk), hanem az apparátus lemmatizálva sorra utaljon. Lap alján legyen külön szövegkritikai apparátus és történeti apparátus, melyek nélkül ma már korszerű forráskiadvány aligha képzelhető el. A forráskiadvány szerkezeti felépítésének szabályossága, az egyes szerkezeti elemek hiánytalan megléte alapvető követelmény.

Lényeges követelmény továbbá, hogy a forráskiadó a legteljesebb mértékig értse meg (ennek legjobb eszköze az anyanyelvi fordítás) a forrás szövegét. A mosolyt fakasztó megjegyzés koránt sem olyan banális, mint amilyennek látszik. Egyrészt tekintélyes forráskiadványokba kerültek be olyan hibák, melyek kiküszöbölhetők lettek volna abban az esetben, ha a forrás szövegét szóról szóra értelmezik (példaként említhető az egyébként színvonalas parasztháborús-okmánytár egyik végrendeletének *licet eget corpore* kitétele, mely ilyen formában képtelenséget jelent, s lehet, hogy eredetileg csak sajtóhiba volt, az „egeo” igénél azonban mégis bekerült a szómutatóba).¹⁷ A szöveg legapróbb részleteire kiterjedő értés és értelmezés a vélelmezés alapján történő szövegjavítást, vagyis a konjektúrát is jelentősen támogatja.

Utoljára, de korántsem utolsó sorban a közlendő alapszöveg kiválasztásánál illetve a kritikai apparátus összeállításánál szükséges a forrásközlő körülmekintő eljárása és megfontolt döntése. A Lachmann-féle elvek alapján két lehetőség áll a forrásközlő előtt. Az elavultabb módszer kétségkívül a kiválasztott kézirat nyomdatechnikai reprodukálása, annak minden szöveghibájával és hiányosságával egyetemben, majd a hibáknak az apparátusban való kijavítása és a hiányok pótlása. A korszerű eljárás ezzel szemben egy olyan keverékszöveg létrehozása, mely nem tükrözi teljes mértékben egyik fennmaradt kézirat szövegét sem, de feltehetőleg a szerző vagy a kibocsájtó szándékainak a leginkább megfelel, vagyis az archetípus-hoz vagy az eredetihez a legközelebb áll. Ennek feltétele az, hogy a szöveget gördülékennyé, olvashatóvá és normalizálttá kell tenni, vagyis az előforduló hibákat a

17 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Ediderunt: A. Fekete Nagy-V. Kenéz-L. Solymosi-G. Érszegi Bp., 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) 356. p. Vö. A Magyarországi Latinság Szótára. III. köt. Kiadásra előkészítette Boronkai I. és Bellus I. Bp., 1992. 296. p. 14^b.

szövegtestben korrigálni kell (ha van egyéb kézirat, akkor egyszerű *correctura* segítségével, ha nincs más kézirat, akkor *vélelmezés*, vagyis *coniectura* segítségével), s a hibás alakot kell az apparátusban feltüntetni. *Coniectura* esetén nagy körültekintéssel szükséges eljárni, ugyanakkor a tudományos felelősség megállapíthatósága érdekében kötelező megadni annak a kutatónak a nevét, akihez a szövegjavítás elsőként köthető. A szövegkiadó bármelyik módszert választhatja, lényeges azonban, hogy miután döntött, a megfelelő módszert következetesen érvényesítse a forráskiadványon belül. Az utóbbi évek legkiemelkedőbb magyar diplomatikai vállalkozása, a *Diplomata Hungariae antiquissima* ebben a tekintetben sajnos hagy némi kívánnivalót maga után, egyazon forrásszöveg közlése során ugyanis hol az egyik, hol a másik módszerrel találkozhatunk. Néha a hibás alak olvasható a szövegtestben valamilyen jellel utalva a hibára, ilyenkor a javított alakot a kritikai apparátusban találjuk, ugyanazon oklevél szövegében más esetben javított alak áll a főszövegben, s a hibás apparátusban nyer említést. Ráadásul a kiadvány a *coniecturák* szerzőjének feltüntetésében is gyakran következetlen, nem tünteti fel, hogy a romlott szöveg javítása a kutatástörténet során már korábban megtörtént.¹⁸ Ha pedig a példánknál maradunk, fontos, hogy a vélelmezés határaival tisztában legyen a szövegkiadó. Ha nincs komoly kézirati alap arra, hogy a kései vagy későbbi hagyományozású forrásszövegben interpolációval számoljon, semmiképpen sem szabad szövegrészeket kirekeszteni formálisan a szövegtestből (más kérdés, hogy ez elméleti szinten esetleg felvethető a közlést kísérő tanulmányban). Mint tudjuk, ilyenre is akad példa a pannonhalmi kiváltságlevél „de” praepositioja esetében.

¹⁸ Az összes problémát jól szemlélteti az almádi alapítólevél szövege: *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta*. Vol. I. Edendo operi praefuit G. Györffy. Bp., 1992, 411–414. p.

